

սուս ողորման ինչ և մի զրկիւր զիս ի ցանկալի գանձուցս, զոր դու շնորհեցեր: Տէր, աղախնոյ քում, զոր կամիմ տանել ի քնակութիւն հարց իմաց: Եւ մինչ կային և պաղատէին, ահա եկն այր մի միայնակեաց, որ էր բնակեալ ի լեւրինն Հացունեաց, և ասէ ցոյ: Ինն, ո՞վ բարեպաշտուհի, հրամայեաց Տէր Աստուած բնակել սրբոյ նշանի խաչին յայսմ տեղւոջ: Եւ ասա լուեալ ամենեցուն ի պաղատանացն՝ փառս տալին Աստուծոյ, Իսկ բարեպաշտ և աստուածասէր տի՛րին՝ շինեաց ի տեղւոջ վայելուչ վկայարան և եղանդ զխաչն տէրունական: Արար վանս միաբանութեան գնեաց զաւանն Հաղունեաց և զըռունդն աւանին ետ վանացն, և զօրն զայն, յորում նստաւ ջորին կամաւ սուրբ նշանին, մեծահանդէս ասոյ կարգեցին և ամ յամէ զնոյն առնել զենմամբ խոյոց և զուարակաց ի պատիւ սուրբ նշանին:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ս. Աթոռիս գրադարանի 1600—1700 թուականը գրած ձեռագիրներից միայն 268 ձեռագիրներ ունին յիշատակարան, մնացածներն առանց յիշատակարանի են: Աւելի բազմաթիւ են յիշատակարան ունեցող ձեռագիրներն սկսած 1610—1700. որովհետեւ այդ ժամանակամիջոցում է ընկնում այն երկարատեւ խաղաղութիւնն, որ Պարսից և Օսմանեանց մէջ տեղի ունեցաւ, համաձայն դաշնագրութեան, եւ որովհետեւ այդ դարի վերջին երեք քառորդներում պատերազմներ չեն եղած Հայաստան երկրում. ուստի և այդ միջոցում գրած ձեռագիրների յիշատակարաններում շատ քիչ յիշատակութիւն է լինում արիւնահեղ պատերազմների և սոցա հետեւեալ եղող աւերածութեանց, աւարառութեանց ու ժողովրդական վնասների. այլ գանգատները դառն վիճակի վերայ աւելի են վատ և ագահ, կաշառակեր և անարգար Կառավարիչների վարմունքի դէմ, ըստ որում երկարատեւ խաղաղութեան ժամանակ երևանի խաներից, շատերը կեղեքիչ և ժողովրդեան յափշտակող անձինք են եղած: Իրանց բազմաթիւ պաշտօնատար և անպաշտօն շրջ-

ջապատողներով: Նոյնն եղած են և՛ այլ հայաբնակ գաւառների խաներն:

Այս դարի մանաւանդ՝ 1630—1700 թուականների յիշատակարանների մեծ մասը բովանդակում են տեղեկութիւնք Ա. Էջմիածնայ և այլ վանօրէից նորոգութեանց և սոցա պիտոյքների մասին հոգացողութեանց վերայ: Նահաբառի ժամանակ և նրանից առաջ և յետոյ եղած պատերազմները շատ վնասեցին Հայաստանին առհասարակ և մանաւանդ Արարատեան աշխարհին, որ պատերազմների գլխաւոր ասպարէզն էր և որ առաւելապէս երկպառակութեան խնձորն էր երկու մեծ մահմետական պետութեանց մէջ: Սորա վերայ աւելացան և բնական պատուհասներն, այն է սովն և հրկրաշարժները, որոնցից նշանաւոր էին 1611 թուականինը Ատրպատականում ու մանաւանդ 1679ի Յուճիի 1ի մեծ շարժը Արարատեան և Սիւնեաց նահանգներում, երբ եկեղեցեաց և վանքերի մեծ մասը փլատակ դարձան, ինչպէս և շատ քաղաքների ու գեղերի շինուածներ քանդուեցան կամ քայքայուեցան:

Պատերազմը ծնումէ դիւցազներ, առած է: Եւ ահա այդ աղէտներից յետ հանդէս են դուրս գալիս մի շարք շինող և նորոգող կաթողիկոսների և այլ եկեղեցականների, որոնք մաքառելով պատերազմների պատճառած և բնական աղէտների դէմ, զբաղում են եկեղեցեաց, վանքերի և այլ կարեւոր հաստատութեանց շինութիւններով: Այսպիսի շինող կաթողիկոսներից 17 երորդ դարում եղած են երջանկայիշատակ Մովսէս, Փիլիպպոս, Յակոբ, Նղիազար, Նահապետ և այլ հայրապետք ազգիս, նոյնպէս և այլ եկեղեցականք, առաջնորդ եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ: Սոքա ոչ թէ նիւթեղէն շինութեանց վերայ միայն հոգացել են, այլ և մեծ քանք ունեցել են և եկեղեցականաց մտաւոր ու բարոյական կրթութեան վերայ: Ուստի և այդ դարը շատ հարուստ է թէ նշանաւոր եկեղեցականներով, որոնք միմեանց աշակերտներ են եղած և բազմաթիւ ձեռագիրներով, որոնք հետեւանք են թէ եկեղեցականաց ուսումնական պարապմանց և թէ եկեղեցեաց ու վանօրէից բարեգործութեանը կարեւոր մատեանների պատրաստութեան: Վերջիշիւաններից պարզ է, որ այս դարին ձեռագիրների յիշատակարանները բնականապէս պէտք է բովանդակէին առաւել տեղեկութիւնք նորոգու-

թեանց և վերաշինութեանց մասին, ինչպէս և է՝ և որ ընթերցողը կարող է տեսնել Արարատում հրատարակվող յիշատակարանների քաղուածքներէց:

Ս. ԷԶՄԻՆԹՆԻ ԳՐԱԳԱՐԱՆ

Ձեռագիր 1677. է Միքայէլի Ասորւոյ պատրիարքի պատմութիւնը, քառածալ: Արտագրած են Ամիրշահ և Յովհաննէս ստրկաւազները 1622 թուականին Գրիստոսի:

Ահա այս ձեռագրի յիշատակարանի պատմական մասը:

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, գրեցաւ այս Միխայիլս ձեռամբ սարկաւազացն Ամիրշին և Յովհաննէսին, որ օկիղքն առնէին գրչութեան և ուսանէին առ ոտս տէր Մինաս գրչի, Աստուած իւրեանց շնորհք և իմաստութիւն տայ, որ զայս հոգեւոր արուեստս կատարեալ ուսանին, Թուին ՌՀԱ. Յունիս ԻԷ. օրն ուրբաթ, Էկին խափուճիկ ի Կոստանդնուպօլսէ բերին Ամթայ փաշային Բ. կապայ, ու ասացին, թէ՝ ծառայքն խիստ աղմուկ խռովութիւն արարին, զՍուլթան Օսման սպանին, և դրին ի տեղն զսուլթան Մուստաֆան, և այլ շատ մեծ մեծ վաղիրներ սպանին, զչարն և զբարին. Աստուած գիտէ, զվերջքն, Աստուած ի բարին առաջնորդէ. յիշեցէք Էն:

Այս յիշատակարանում յիշված Սուլթան Օսմանը, Ահմէտ առաջինի որդին էր, որ վախճանեցաւ 1618 թուականին, յաջորդն իւր հօրեղբօր Մուստաֆայի, որ երեք ամիս միայն թագաւորելից յետո, իւր խելագարութեան պատճառով գահընկէց եղաւ և թագաւորեց վերոյիշեալ Օսմանը 13 տարեկան հասակում: Սա թէև շատ երիտասարդ, բայց խիստ էր և հաստատուն կամբի տէր: Սա ուզեց ենիչերիների կամայականութիւնը զսպել. ուստի և խստութեամբ վարվում էր թէ անհնազանդ զօրականաց և թէ կաշառակուր ու անարդար պաշտօնատարների դէմ: սուտի և ատելի դառնալով նրանց, բռնի խեղդամահ եղաւ նրանցից և վերստին գահը բարձրացաւ նորա հօրեղբայր կիսախելագար Մուստաֆայն, որոյ ժամանակ շատ թշուառութեանց ենթարկեցաւ Օսմանեան պետութիւնը: Ահա այս երիտասարդ Օսմանի սպանութիւնն է յիշվում վերոյիշեալ յիշատակարանում և որովհետև այդ սպանութիւնը բռնութեամբ և ապստամբութեամբ եղաւ, որով թագաւորի հետ և շատ նշա-

նաւոր անձնաւորութիւնք զոհ գնացին և թագաւորեց խելագար Մուստաֆան, ուստի և ժամանակակից յիշատակագիր սարկաւագուէք ասուին. « Աստուած գիտէ զվերջք. Աստուած ի բարին առաջնորդէ » :

Ձեռագիր № 1513. Յիսուս Որդի, է ութածալ բոլորագիր: Գրիչն է Եսայի սարկաւագ 1625 թուականին Փրկչի.

Ահա՛ յիշատակարանի պատմական մասը:

« Արդ՝ գրեցաւ սուրբ տառս ի դառն և ի նեղ ժամանակի, յորում՝ փայլէ վարդապետս մեր տէր Մովսէս քաջ բաբունին յաշխարհէն Սիսակայ՝ յերկրէն որ կոչի Աճանան ի գեղջէն Խոտանանու, և յաթոռոյն Ստաթէի, որ այժմ՝ կոչի Տաթե: Որ լուսաւորէ զազգս Հայկազեան և ժողովեալ կրօնաւորական դասս և նորոգեաց զվանօրայս և զանապատս կրկին հաստատեալ պայծառացոյց: Եւ ապա բազում աշակերտօք գնացեալ յԱյրարատեան գաւառ, որ և անդ տիրեալ էր իշխան ոմն ազգաւ Պարսիկ, Ամիրգօնայ անուն կոչեցեալ քաջ և արի հմուտ ի պատերազմ, մինչ զի յահէ նորա, որ չկայր նման նմա: Թէպէտ կրօնիւք այլազգի էր, սակայն բարեպաշտ և երկիւղած էր և քրիստոնէասէր, մինչ զի հանդիպել սրբոյս անդ՝ յոյժ փափազանօք ընկալեալ, և բազում սիրելութիւնս ցուցեալ և տուեալ տեղի մի, որ կոչի Անանիա առաքեալ, գեղեցիկ և վայելուչ ի մէջ այգաստանեայց և գնացեալ անդ վարդապետս նորոգեաց, և ժողովեալ բազում աշակերտս և կրօնաւորս և միայնակեացս և կարգեաց դպրոցս այլ և բազում կարգս և կրօն հաստատեաց. յորում ժամանակի էր թագաւորն Պարսից՝ Ապասն կոչեցեալ, որ տիրեալ էր յարեւելից կողմանէ Հրմիզն կոչեցեալ կղզի, անտի մինչև ի Բաբելոն և Հայաստան, և Վրացտունն՝ մինչև ի ծովն Կազբից: Եւ էր թուականն Հայոց ՌՉԴ. բազում նեղութիւն եղև աշխարհին Վրաց կոտորմամբ որոյ և գերութեամբ. ո՛ր կարէ պատմել զաղէտս նոցա: Ժամանեցողք յաւարտ բանիս. գրեցաւ գիրքս ձեռամբ Եսայեայ սարկաւագի յերկիրն Արարատեան ի գաւառն Կոտաց ի մայրաքաղաքն Երևան, ի դուռն սուրբ ուխտին Անանիա կոչեցեալ՝ առ ժող

քաջ րաբունեւոյն Մովսէսի, որ և ծառայ և տրուպ աշակերտաց իսկ եմ, յաշխարհէն Սիսակայ, յերկրէն Գուրհամու, գեղջէն՝ որ կոչի Կարճաւան, Արգ՝ աղայեմ զամենեւեանսդ, որք հանդիպիք սմա կարգալով կամ օրինակելով՝ յիւցէք ի մաքրափալ աշխարհ ձեր Եսայիոս հանդերձ ծնողօքս իմ ևս առաւել զրաբունին իմ զտէր Մովսէս, և դուք յիշեալ լի՞իք առաջի ատենին Քրիստոսի հանդերձ ննջեցելովք ձերովք ամէն:

Թողութիւն արարէք եղբարք սխալութեան գրոյս, խիստ շատ օրինակ բերի մէկտեղ ապա գրեցի. կայ՝ որ կարգին է, կայ՝ որ լուսանցն է:

Այս յիշատակարանում յիշվում է այն նեղ և դառն ժամանակն, որ հասցրեց Պարոյից Շահաբաս թագաւորը Հայոց ազգին, սորա մեծ մասը Արարատեան աշխարհից գաղթեցնելով Պարսկաստան և մեծամեծ վնասներ հասցնելով երկրին իւր պատերազմներով Օսմանցոց դէմ: Յիշվում է նայն յիշատակարանում և Մովսէս քաջ րաբունին, յաշխարհէն Սիսակայ, Խոտանան գիւղից, որ նորոգում է վանքերն ու անապատներն, ուր ժողովում է կրօնաւորական դասն և լուսաւորում է Հայոց ազգը: Այս Մովսէս վարդապետն, Սիսական երկրից երթալով իւր աշակերտներով Արարատեան աշխարհ, գալիս է Երեւան, ուր իշխում էր այդ ժամանակ Ամիրգուհայ խանն, որին նշանակել էր կառավարիչ նորանուաճ մասին Հայաստանի ինքը Շահաբասն և որ մեծ դեր խաղացել էր Հայերին Պարսկաստան գաղթեցնելու գործում: Այս Ամիրգուհայն ինքն ըստ ինքեան քաղցրաբարոյ և աշխարհաշէն մարդ էր. ուստի և Արարատեան աշխարհում մնացած Հայերի հետ քաղցրութեամբ և սիրով վարվում էր, որպէս զի նոցա ձեռքով շինվի երկիրը: Եւ ահա սա հաւատեցնելով Մովսէս վարդապետին, նորա գիտութեան և խոհմունութեան համար, տուեց նրան տեղի բնակութեան Անանիա առաքեալ անուանուած վանքը Երեւանում, ուր և Մովսէս գիտնական մարդապետը հաւաքեց աշակերտներ, որոց ուսուցանում էր, կազմեց միաբանութիւն, կարգ և կանոն դրեց նոցա մէջ և պատրաստեց շատ ընտիր եկեղեցականներ: Սա այն Մովսէս վարդապետն էր, որ մեղրամոմ սպիրտակացնելու արհեստովը շատ հաւանելի եղաւ Շահ - Աբասին և սորա շնորհիւ ու Զուղայեցւոց միջնորդութեամբ ապագայում եղաւ Ս. Էջմիածնի

փակակալ և ապա կաթողիկոս ու նորոգեց Եղմիածնի Տաճարն, որ Շահաբասի և Օսմանյոց մէջ եղած պատերազմների ժամանակ գրեթէ աւերակ էր դարձած և մինչև իսկ մինչև Մովսէսի կաթողիկոսութիւնն իշխող մեր կաթողիկոսունք չէին նստում այնտեղ, թէ յարմար տեղ չլինելուն և թէ ժամանակի խռովութեանց պատճառով, այլ թափառում էին քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ:

Նոյն իշատակարանում կարգում ենք. « Եւ էր թուական Հայոց ՌՀԴ (1625) բազում հեղու թիւն եղև աշխարհին Վրաց կոտորմամբ սրոյ և գերութեամբ, ո՞ կարէ պատմել զաղէտն նոցա : և յս աղէտից պատմութիւնը մանրամասնօրէն պատմում է Առաքել պատմագիրը իւր պատմութեան ԺԱ գլխում: Վերոյիշեալ խօսքերը ակնարկում են Շահաբասի արշաւանոց վերայ, որ նա տրաւ Կախեթու Քամրազ և Կարթլի Լուարսափ թագաւորների դէմ, որոնք հաւատարմութեան դաշն կուել ին միմեանց հետ ընդհանուր ուժով դիմադրելու Շահաբասին: Վերջինս Կախեթն աւերելից և բնակչաց մի մասը Պարսկաստան դադրեցնելուց և Ֆահրապատում և սորա գաւառում բնակեցնելից յետոյ, մտաւ Կարթլ և տիրեց սրան և ապա պատրանօք ձերբակալելով Լուարսափ թագաւորին, տարաւ հետը Սպահան և ապա աքսորեց Շիրազ, ուր և սպանւեցաւ նա դաւանութեամբ: և յս մասին ցանկացողք կարող են կարգաւ մանրամասնութիւնք Առաքել պատմագրի երկասիրութեան ԺԱ. գլուխը:

Ձեռագիր № 1197. է Մեկնութիւն Սաղմոսաց ի Վարդանայ քառածալ բողոքագիր. գրիչն է Մարութա երէց Գողթան գաւառի Յընա գիւղից Փիլիպպոս կաթողիկոսի ժամանակ ՌՁԳ թ. Հայոց և 1631 թ. Փրկիչ:

Ահա իշատակարանի քաղաածքը.

« Արգ ելև աւարտ գրչութեան քաղաածոյս երգարանին Դաւթի ձեռամբ մեղապարտ Մարտիրոսի, հայկազեան տօմարի հազարերորդի, ութսուն երորդի և երեք երորդի թվի, դառն և դժնիկ ժամանակի, որ հայկազեան օեռս միւր տրոհի ի ձեռն Հաքոբացոց յամենայն տեղիս Հոյաստուն, Վրացսուն, Խարաց-

տուն, և հոռումոց տուն, ոչ միայն այլ սեռից այլ և սուտ անուն քրիստոնէից: Որ յայսմ ամի Յոյնք մոլորեցան և ծռազատիկ աւարին որպէս ասէ գիր պարզատումարին, յորժամ հոռումոց եօթներեակն Գ. չլինի, վերագիրն Թ. բանալի գիրն Շ. Յունք մոլորին, արդարեւ մոլորեցան յայսմ ամի և բազում չարիս հասուցին ազգիս մեր մինչ ԽԽ. ղուռուշ տուքանս ես սուրբ Աթոռն մեր Երուսաղէմ. բայց ամօթով յետս դարձան: Եւ յայտնութիւն լուսոյ բղխման: Յորժամ թուականս մեր ՌՁԲ էր վախճանեցաւ սուրբ հայրն մեր տէր Մովսէս կաթողիկոսն. սուգ մեծ եթող մեզ և ազգիս: Յետ նորա յաջորդեաց հարազատ և երէց եղբայրն մեր Տէր Փիլիպպոս վարդապետն և սա ևս փայլէ որպէս զարեգակն ի մէջ սեռիս մեր. և բազում զորդիս ի փառս էած, որպէս սուրբ հայրն մեր. հարազատ գոլով նմանութիւնն հօրն առ ինքն բերէ: Դարձեալ ես տրուպ և յետինս յաշակերտաց սրբոյն Մովսիսի Խաչատուր բանասէրս :

Փիլիպպոս Կաթողիկոսի հայրապետութեան երկրորդ տարին եղաւ ծռազատիկ, որոյ ժամանակ սովորաբար մեծ թշնամութիւն և կռիւ էր պատահում Հայոց և Յունաց մէջ Երուսաղէմում: 1634 թուականին, երբ Երուսաղէմում պատրիարք էր Հայոց Գրիգոր Մսկացին, որ մականուամբ Պարոն Տէր էր կոչվում, պատահեցաւ ծռազատիկ:

Սա շատ աշխատեց շահել Յունաց մեծամեծների սրտերն, որ աղմուկ և շփոթութիւն չպատահի ծռազատկի առթիւ. բայց ի զուր եղան նորա քանքերը: Յոյները նամակ առան Բ. դռնից և Դամասկոսի կուսակալին իրանց կողմը դարձնելով, սկսան սպառնալ Գրիգոր պատրիարքին, թէ նա չէ կարող իրան և իւրայնոց ապրեցնել, եթէ Յունաց հետ չի տօնիլ զատիկը: Երբ Հայք, Յա. կորիկներն, Հաբեշներն ու Ղփտիք յանձն չառան, Յոյնք քշեցին ամենքին սուրբ Յարութեան տեղից Հայոց վանքն և զինաւորված սրերով և թրերով մեծամեծ չարիք էին սպառնում Հայերին: Գրիգոր պատրիարքը զանազան տեղերի հայերից օգնութիւն չգտնելով, որովհետեւ ժամանակը կարճ էր, գրամով շահեց Երուսաղէմի քաղաքապետին: Այդ ժամանակ Երուսաղէմ հանդիպեցաւ իբրեւ ուխտաւոր Աւետիք Բաղիշեցի ոմն, որ ապստամբ Մանուղլուի դէմ Ասորիք ուղարկած Քիւչիւկ Ահմետ փաշայի հանդերձապետն էր: Սորա միջնորդութեամբ Ահմետ

փաշան զեկուցեց Դամասկոսի կուսակալին որ հօկէ Յոյների վերայ Երուսաղէմում և թոյլ չտայ նրանց վնաս հասցնելու Հայերին: Կուսակալը զօրք խրկեց Երուսաղէմ, որի գլխաւորը Յարութեան տաճարի դռները փակեց Յունաց զատկի օրն և բաց արեց Հայոց Զատկի տօնին, ընկճելով Յունաց գոռոզութիւնն և խորխտանքը: Յայտնի բան է այս առանց ծախքի (կաշառքի) չեղաւ, որ սովորական էր տաճիկ պաշտօնատարներին համար: Սրան են վերաբերվում յիշատակարանի ԽՈՒ ՂԱՌԱՌՆԷ և Յոյն աստուծոյ յիսուս Կարթան իօոփերը:

Ձեռագիր № 1881, է գիրք Սաղմոսաց Դաւթի գրած 1646 թ. Տաթևու վանքում: Դրիչն է Մկրտիչ քահանայ:

« Յորմէ շնորհէ սատարեալ յանգեալ աւարտեցաւ տառս մտկացական և գիծս իմաստասիրական, արտադրութիւնս փիլիսոփայական և ասացուածս նրբաճառական: Յամի հազար երրորդի և երկրորդի թուահաշուութեան Արամազեանս. ըստ հօլովման մեծի չափողին և պատճառին ամանակի ի Մարգաց ամսոջ Եւ ի յօգոստոսի ըստ հռոմայեցոցն քսան և մէկ Առ հօլանեալ լուսանկար և տիեզերածուալ գերագահ սուրբ Աթողոյս Էջմիածնի: Յորում միջի կայաւորեալք են բազմութիւնք եղբարց կուսակրօնից՝ իբրեւ յիսնեակ թուով, միշտ յԱստուածաշունչ գիրս պարապեալք և յար ի քննութիւնս բանախօսական տառից կրթեալք: Ունելով գլուխ և առաջնորդ ուսմանս այսորիկ՝ զմեծ հռետորն և անյաղթ փիլիսոփոսն, ամենալսեմականի հոգւոյն ընդունարանն, և զԲՆԻԷԹԷ ոչ երկրորդ Դաւթի և Մովսէս շնորհեալ ազգիս մերում, Սիմէօն ասեմ, զմայլեալն առատաբար ի վերնական զեղմանէ, յորմէ ուռճացան յոգունք քերթողութեան արուեստիւ և արտաքին գրոց տեղեկութեամբ, և Աստուածախօս տառից ծանօթացան ըստ որում պատճառի և զգիրս զայս ստացայ: Քանզի ըստ յաւէտ ունակ իմաստաւթեան մտաց իւրոց պարզագոյն իմացուածովք քերականութիւն յօրինեայ, և ուսոյց ամենումք: Գոյով գաւառաւ Զուղայեցի, որ այժմ ի Շօշ քաղաքի բնակեալ են արքայարանի Պարսից, աշակերտ եռամեծին և բազմերջանիկ վարդապետին Խաչատրոյ: Արդ՝ սկիզբն այսր գիտութեան՝ եղև

խտալիրօն և ճգնազգեաց վարդապետն Մելքիսէթ՝ որ էր յԱրարատեանս գաւառէ, և ի նմանէ ծանօթացաւ սա, բայց սակայն բազմապատկաւաբար առաւելաւ գիտութեամբ սա, սակաւ յոյժ առատութենէ մտաց իւրոց՝ որպէս և քերականութեանս իրողութենէ որում ոչ զք երբէք էր տեղեակ յազգէս մերմէ՝ ի վաղուց հետէ մինչև ցայսօր ամանակի ըստ այսմ։ Ուստի և որքանութիւն իմաստութեան սորա՝ սովաւ ծանուցանի այնոցիկ մըտաց՝ որք իսկապէս կարեն բացորոշել զգիտաւորութիւն քերթողութեանս։ Այլ մեք դարձցուք ի կարգ անկեալ բանին՝ զոր սկսաք։ Արդ՝ գոյով այցելու և դիտապետ տոհմիս Հայկական, երջանիկ և ճգնազգեաց իմն արտասանեալ՝ Տէր Փիլիպպոս բան ջահից մակագրեալ, որ արդարեւ ըստ անուան իւրոյ փայլէ յաւուրս յայստօիկ իբրև արեգակն միջօրէի, երանելի կենցաղավարութեամբ և առաքինաշաւիղ ընթացիւք, պատճառ բարեաց բազմաց լինելով՝ ուղղութեան կարգաց, շինութեան եկեղեցիաց և այլ ամենայն բարեձեւութեանց։ Ուստի և նոր նորոգեալ պայծառացոյց զօրեգերական Աթոռս. թէպէտ և ոչ սկիզբն՝ սակայն զվախճան գեղեցկապէս յաւքեաց, ըստ որում Դաւթին առաջարկութիւն, Սողոմոնեան եղրակացողութիւն տեսանի, վասն զի յառաջ քան զսա սրբազան և երջանիկ Հայրապետն Մովսէս, որ էր ի Սիսական նահանգէն համեմատ գրեալն ամենայնիւ արդիս. զի ոչ ոք կարասոյէ ըստ քանիօնութենէ նորա արտալիպել, և զի է քեզ, կալջիւր նպատակ զպարթեւն Սահակ կամ զմեծն Ներսէս, ըստ բնութեան բարուցն, ըստ մաքրութեան կենացն, ըստ ուղղութեան ընթացից, ըստ առաւելութեան արդեանցն ի վերայ աղգիւ. և ըստ այլոց ամենայնի։ Սա՛ երիցս չոգաւ առ թագաւորն Պարսից և յոյժ սիրեցաւ ի նմանէ՝ որով և ազատեաց զԱթոռս մեծ ի դիմոստական հարկաց ծայրագունից, որ յանուղղայ գործ առաջնորդաց Աղգիս մտեալ էր. սա՛ ի ներքոյ չարագոյն լծոյն այնորիկ՝ խափանեալ եբարձ զայն՝ երջանիկս գէտ շնորհքն Քրիստոսի։ Եւ զի՛ ի այնորիկ սկիզբն արար ի մարբել զսա յաղբիւսից բազմակուտից, լայնանիստ պարսպօք բոլորեաց և գերից կողմանց շինուածսն աւարտեաց, որ ինչ միանգամ հարկաւորութեան և ըստ պատշաճաւորեա . . . պիտոյանայր քարիւ և կրով կարծրակառոյց ամրութեամբ, նաև զգմբէթ մեծի տաճորիս ի բաց առեալ շքեղացոյց, քանզի էր խարխալ-

եալ և կար ի նիստ: Եւ յետ այնորիկ՝ եղև զբաւ կենաց իւրոց փոխեցաւ յաստուստ յանմահական կեանսն՝ ի հազար երորդ ութսներորդ երկրորդ թուոյս մերոյ՝ գոլով վաթսուռ ամաց՝ կալեալ զաթոռ Հայրապետութեան՝ ամս չորս և ամիսս ըստ ամացն: Իսկ զկնի երանելոյն՝ փոխանորդեաց աշակերտ նորին Տէր Փիլիպպոս դիտապետն՝ զորմէ նախաճառեցաք: Եւ սս լցոյց զթերին, քանզի զտանիս սուրբ Աթոռոյս պայծառապէս նորոգեաց մինչև ի գօտին և զբոգունսն եռակի, զդրունսն երեց կողմանց և զաստիճանսն շուրջանակի, և զարևելեան ձեռակերտսն և զայլ ամենայն շինուածս ըստ պիտոյից սորա: Յորոյ աւուրս ընդ շինութեան մեծի Աթոռոյս՝ նորոգեցան պայծառապէս և եկեղեցիք սրբոյն Հռիփսիմէի և սրբոյն Գայիանեայ հանդերձ յայտնութեամբ պատուական նշխարաց իւրեանց: Ընդ որոյ հովանեաւ և մեք ընդ յոքունս բարւոք տնօրինեալ խնամիմք և տածիմք: Զոր շնորհացէ մեզ Տէր Աստուած խորագոյն խաղաղութեամբ և յաւէտ իմն յարամնացական ամօք կալ մնալ բարի հովիւ՝ ի պատճառս սփոփութեան վարատեալ ազանց մեր: Եւ արդ գրեցաւ իմաստասիրական գիծս յամի հազար երորդի ինսներորդի հինգերորդի թուականութեանս Արամազեանս տոհմի առ հովանեաւ հոյակապ մեծի Աթոռոյս Ստաթէի՝ յաշխարհիս Սիւնեաց, ձեռամբ Մկրտչի միանձնական և սրբակրօն քահանայի երկրաւ Լեհացի. որ անուանի Սարմատիա: Բայց զթուղթ այսորիկ գրոց շնորհեաց՝ տէր իմ և խնամող ըստ ամենայն պիտոյից՝ ի մանկական տիոց՝ մինչև ցայս վայր Սրբազան րաբունապետն Յակովբ, որ է փոխանորդ Տեառն Փիլիպպոսի երջանիկ հայրապետի. և ի բոլոր անձնէ և արիական սրբտիւ գօտեւորեալ՝ ճգնող ի վերայ ամենայն գործառնութեանց նորին, իսկ և զտաճար սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, որ ի ձորն Նամբի անուանեալ՝ քջեղազարդ յօրինուածով կառոյց, զորոյ կեանս պարսպեսցէ Տէր, և պարգևեսցէ ընդերկայն աւուրս լինիլ ի գովեստ փառաց անուան իւրոյ, զոր յիշել աղաչեմ յաղօթս երկնանուէրս: Այլ և գրողի զսկզբնագիր բանից գլխոց կարմրադեղով՝ տեառն Ստեփաննոսի հոգիւնկալ քահանայի և իմաստից պարապողի՝ համազաւառաւ գրոցս գծողի, Եւ ոսկենկար ծաղկափթիթ որակաւք պաճուճողի՝ Սիմէօնի վարդապետի՝ ի Քրիստոս հանգուցելոյ, մասն բարեաց՝ ձերովք

մաղթանօք շնորհեացէ: Իսկ և աւանդողի գաղափարի սորին՝ այսորիկ գրոցս՝ Մովսէսի քաջ բարունւոյ մակացութեանց յարահետեողի, յորոյ աշխատասիրութենէ ստուգաբանեցաւ ըստ քերթողական արհեստի, և ճշգրիտ իմացուածով օրինակ գրոյս, ուստի և ածանցեցաւ, ընդ որոյ հատուցումն ըստ վաստակոց նորա՝ տացի՝ յամենառատ գթութեանց անտի՝ Աստուծոյ, նաև հարազատական գթով սիրեցեալ եղբօր մերոյ՝ Տէր Պօղոսի, որ աշխատակից եղեալ ի սրբագրութիւն տառիցս, փոխարինութիւն յանպատում բարեացն եղիցի՝ հանդերձ համօրէն եղբայրական սարուք և դասուք կրօնակցօք գումարելոց ի տիեզերական աթոռս սուրբ էջմիածնի: Այլ և քանզի երանելին Սիմէօն վարդապետն ոսկեաւ օծանելն զծաղկունս՝ որ ի սմա՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս, վասնորոյ և անկատար մնաց՝ բայց աւարտեցաւ ի Շօշ քաղաքի՝ ի ձեռն Հայրապետի ուրումն, օգնականութեամբ և ծախիւք Միքայէլ վարդապետի սիրեցելոյ մերոյ, որում Տէր վարձատրեսցէ: Իսկ քսլորապէս կատարումն էառ ամենայնիւ յամի հազար երորդի հարիւրերորդի երկրորդի ի գերազա՝ մայրս լուսոյ՝ Սուրբ էջմիածինս, Սեպտեմբերի սկզբանն:

Յայտնի է, որ մեր հինգերորդ դարի թարգմանիչները յունական գիտութեան հմտանալով շատ գրքեր թարգմանեցին, ինչպիսի էին Սահմանք, Պարիկեր, Ստորագրութիւնք, Պերիարմենիաս, Առաքինութեան գիրք, Վերլուծական և այլն, որոց ուսումն աւանդում էին իրանց աշակերտոց և այսպէս շարունակ հայ եկեղեցական դասի մէջ վերոյիշելոց հմտութիւնն աւելանալէն գիտական անուամբ շարունակվում էր: ԺՆ և ԺՁ դարերն ամենախաւար ժամանակն էր հայ եկեղեցականութեան համար, իբրև դառն և ծանր ժամանակ հայ ազգի քաղաքական վիճակի, որոյ պատճառով և տգիտութիւնը տիրեց հայ եկեղեցական դասին ու վերոյիշեալ գիտութիւնք գրեթէ անհետացան նորա միջից: Բայց ԺԷ դարի սկզբում արտաքին գիտութեան մշակութիւնը կրկին նորոգվեցու մանաւանդ Մելքիսեդեկ վարդապետի, ներսէս բեղու վարդապետի աշակերտի ջանքով, որ շատ տարիներ անձնատուր լինելով ընթերցման վերոյիշեալ մատենից,

Հմտացաւ « աբրահամի փրկութեան », և գալով Ս. Էջմիածին Մովսէս կաթողիկոսի ժամանակ՝ ունեցաւ շատ աշակերտներ, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ Սիմէօն Զուղայեցին, որ ի բնէ սրամիտ և ճարտար էր։ Սա գերազանցեց իւր ուսուցչին, դասատուութիւնն արտաքին գիտութեանց հետաքրքրեց, կազմելով առանձին դասագիրք և երթալով Զուղայ իբրեւ ուսուցիչ, Մովսէս կաթողիկոսի ժամանակ, Խաչատուր վարդապետի հետ, որ Նոր Զուղայու առաջնորդ նշանակած էր, ունեցաւ շատ աշակերտներ, որոնց շատերը եղան երեւելի անձնաւորութիւնք, թէ՛ իբրեւ Զուղայեցի առաջնորդներ և թէ՛ իբրեւ կաթողիկոսներ։ Այս Սիմէօն վարդապետը Փիլիպպոս կաթողիկոսի ժամանակ ունեցաւ շատ աշակերտ և Ս. Էջմիածնում և վախճանեցաւ Հաւուց թառ վանքում։ Այսպէս ժէ դարի առաջին քառորդից սկսած Նոր Զուղայն և Ս. Էջմիածինն դարձան գիտութեան կենդրոն Հայ եկեղեցական դասի։ Սրան վկայ են շարք կաթողիկոսաց, որպիսիք էին Մովսէս, Փիլիպպոս, Յակովբ, Նահապետ և այլն, ինչպէս և Զուղայի առաջնորդներ, որպիսիք էին Խաչատուր, Դաւիթ, Յակօբ, Ստեփաննոս և այլք, որոնք թէ՛ իբրեւ շինողք և թէ՛ իբրեւ ուսումնասէրք յայտնի եղան։ Այս գիրքին նըպաստեցին և քաղաքական հանգամանքներն, այն է երկարատեւ խաղաղութիւնը Պարսից և Օսմանցոց մէջ (1641—1694 թ.)։ Բայց Պարսից Շահ Սուլէյմանի (1694—1722) օրով կրկին վրդովեցաւ Պարսից երկիրը, Աղուանից ապստամբութեամբ և այլ պատերազմներով, ու կրկին վերադարձան դառն ժամանակները և նպաստեցին տգիտութեան տիրելուն։ Սոյն յիշատակարանի մէջ յիշվում են Մովսէս և Փիլիպպոս կաթողիկոսների նորագութիւնք և շինութիւնք, որ արին Ս. Էջմիածնում, Վերոյիշեալների մասին մանրամասնաբար ցանկացողք կարող են կարդալ Առաքել և Խաչատուր Զուղայեցի (վերջինս անտիպ) պատմագիրների գրութեանց մէջ։

Ձեռագիր № 894, է ձաշոց մեծագիր բոլորագիր, զարդարած ոսկեակար պատկերներով խորաններով և գլխատառերով։ Գրողը Ստեփաննոս քահանայ է. իսկ նկարող և զարդարողք են Ալէքսիանոս և Նահապետ։ Գրած է Փիլիպպոս կաթողիկոսի

համար, բայց աւարտած է Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի ժամանակ, Գրութիւնը սկսած է 1653 և աւարտած է 15 տարիից յետ: Ահա յիշատակարանի պատմական մասը:

« Եւ արդ զԾագբեալ աւարտեցաւ գիրքս՝ յամի հազար երորդի երկուրդի թուահաշուութեան Արամեան տոհմի: Եւ ըստ մարդացելոյ բանին Աստուծոյ՝ հազար երորդի վեց հարիւր երորդի յիսներորդի երրորդի, որպէս աւանդեցին մեզ ճշմարտապատում օրինակագիրքն առաջինը: Յաւուրս իշխանութեան պարսից Շահաբասի երկրորդի որդւոյ Շահսէֆու՝ որդւոյ Շահաբասի առաջնոյ, ընդ որով տէրութեամբ և բոլոր Հայաստանեայցս երկիր նուաճի՝ անկշռելի տուժից նեղութեամբ և հարկաց ծանրութեամբ և խիստ ծառայութեամբ՝ որպէս երբեմն Իսրայէլ՝ ի հնումն, որոց հզօր բազուկն փրկող լիցի՝ որում ամենայն ինչ հնարաւոր է: Իսկ ըստ հոգեւոր վերատեսչութեան Տեառն Փիլիպպոսի սրբազան Հայրապետի՝ կրկին լուսաւորչի, նոյն և ստացողի այսորիկ մատենի, զորոյ հանդէս կենաց և զբաղաւորութիւն վարուց և զնրբութիւն շաւղաց նորա, տինա՝ և զարդիւնաւոր վաստակ նորա առ ազգս Հայկային և զջատագուլութիւն Աստուծոյ օրինաց և զպահպանութիւն կանոնական հրամանաց. ևս և զնուիրական փոյթ սնդութեան նորա՝ յընծայել զբազում անձինս Հօրն վերին և արթուն ակամբք հովուել զնոսին՝ մինչև նկարեցցի Քրիստոս յոգիս նոցին: Նաև զպայծառացուցիչ կարգ նորա առ սահմանադրութիւնս եկեղեցւոյ և անխոնջ տքնութիւն իւր առ ի անթերի պահել զայնոսիկ և զերեւելի տօնախմբութիւն հոգեւորական պարուց՝ առ ի նըմանէ եղելոց, և զամենայն բարեձևութիւն ի նմին երանելոյ յօրինելոյ՝ թողցուք այլում վայրի շարահիւսել, և կամ այլում լիպողի վեհի պատմագրել, ապա թէ ոչ՝ անվրէպ գիտողին միայնում մնալ՝ յորում ամենայն գանձք ծածկեալ կան, զի յայտնեցցի յաւուր արդարադատութեան իւրոյ և անխաբ դատաստանին, Արդ՝ սոյն սո՛ երջանիկ Հայրապետս ընդ բազում ուղղութիւնս յաւել և զնորոգութիւն նախագահ աթոռոյս մեծի Էջմիածնի: Քանզի՝ տանիս սորին գուրով քակեալ և խարխալեալ բոլորովին, վասն որոյ և կազմեաց ամրագոյն մածուցմամբ ընդ նմին և զբրգունսն եռակի և զեղբոս տանեացն շուրջանակի՝ առատացուցեալ և զսրբութեան սպասան՝ զոսկեղէնս

և զկերպասեղէնս և զնկարակերտս կիտուածոց՝ հանդերձ այլովք վայելչական զարդուք: Ըստ նմին և զգրեանց բազմութիւնս զանազան մատենից՝ առ ի լրումն հոգեւոր և մարմնաւոր աստուծական հասարակաց, ևս և զարեւելեան կողման ձեռակերտսն ծագէ ի ծագ՝ ոս շինեաց: Եղ և արտաքոյ պարսպի սորա շինութիւնս ոմանս, զերից յարկաց ձիթաստանաց, և զասպաստանսն՝ ի բնակութիւն ձիոց և ջորուց, և զայլ պիտոյից տեղիս՝ հանդերձ այգեստանօք և բուրաստանօք յովովիւք հոգացմամբ՝ շուրջ զնովալ՝ և ի սմանէ բացակայ: Այլ նախկին դասիւ թէպէտ և վերջին ըստ կառուցման նորոգեաց մեծածախ և զվկայարանս հանգստեան սրբոյն Հռիփսիմէի և Գայիանեայ նորուն դայեկի, յորոց բարեխօսութենէ յայտնեցան և մասունք նշխարաց՝ մաքուր ոսկերաց նոցա թաքուցեալք յանակնունելի վայրի՝ ուր ոչ գոյր կարծիք. ուստի երեւի իսկ խնամոց Տեառն առ վշտացեալ ազգս տակաւին ծագել, որով բարեյոյս արասցէ առ ինքն, զի մի իսպառ ընդ վայր հարցին: Սակայն և աստանօր զմնացելովքն ոչ զանց առնեմք, այլ ահա համառօտաբար անցանեմք ըստ որում և նախագրեցելովքս: Քանզի սկիզբն և պատճառ ձեռնարկութեան նորոգման գերազահ Աթոռոյս՝ երանելի հայրն մեր և պայծառ Զահն եկեղեցւոյ՝ սրբազան Հայրապետն Հայոց մեծն Մովսէս եղև, որ և յԱստուծոյ շարժեալ ի սէր առ սուրբ աթոռս բազմաչարչար աշխատութեամբ անբերելի կրիւք՝ գուն գործեալ հոգեով չափ՝ սկիզբըն արարեալ, նախ՝ մաքրեաց զսա իդիզակուտեալ աղբից՝ յորում թաղեալ էր շուրջանակի յամենայն կողմանց, զորս և ջրով ողողեալ հարթայատակ գետին պատրաստեաց. և ապա պարսպեաց ըստ որում և յաջողեցաւ, կատարեաց և զերից կողմանց շինուածսն, որ ի միջոցին, սրբեաց և զտաճար սրբոյն Գրիգորի ի զազիր ծրտաց թռչնոց, ըստ որում աւերակաց վայրաց է անզարդութիւն, որպէս երբեմն և մարգարէն վասն Բաբելոնի նշանակէր, թէ՛ յուշկապարիկք բնակեցոցին ի նմա և ոգնիք ձագս հանցին ի նմա. դադարեցուցեալ զճոռղական ձայնս նոցա, որ զլսելիս մարդոյ խլացուցանէին, և զլուսարանսն վանդակապատ յօրինեաց. հանդերձեաց սալայատակ և զկոխելի երկիր, որ ի նմա. և ևս յառաջեալ ի բաց էառ զգմբէթ նորին՝ որ էր նիստ ի բնէ և իսխտեալ՝ և բարձրաբերձ իմն տեսակաւ

կանգնեալ, յորոյ կառարման՝ և ինքն փոխեցաւ առ անձկալին իւր Քրիստոս. կացեալ յաթոռ հայրապետութեան ամս չորս և ամիսս ըստ ամացն, սա՛ երիցս չոգաւ առ թագաւորն Պարսից և եգիտ շնորհս առաջի նորա, որով և ազատեաց զաթոռս ի բրնձագոյն հարկաց ծանրութենէ, որ ի պատճառէ անուղղադործ առաջնորդաց եգաւ ի վերոյ՝ իբրեւ զանուր երկաթեայ: Էր սա յերկրէն Սիւնեաց, ի գաւառէն որ կոչի Աճենան ի գեղջէն Խոտանանու: Գուով ամենեւին պարզ բարոյիւք և ազատական մըտօք, գեղեցկադիր և փառազարդ դիմօք վայելչացեալ՝ զմիջինն ունելով չափ հասակին, և բոլորովին ներքին և արտաքին մարդով շնորհաշուք ճոխութեամբ արտափայլեալ, յորում յարացոյց զսուրբն զիսահակ զարթեալին համարեսլիւր ըստ ամենայն բարէունակ տեսութեան, ընականօք և մակստացականօք առաւտացեալ գովաբանութեամբ. և այսպիսի ցանկալի երեւեալ աշխարհի և փափագելի ամենեցուն ծանուցեալ՝ փոխադրի յանմահական կեանսն վաթսուհի ամաց: Եւ եդաւ պատուական մարմին նորա ի փոքրագոյն բլրին՝ որ հայի յարեմուտս կոչս ի վերայ Հրաստան գետոյ, և ի հարաւակողմն ի կայարանն իւր սեպհական, որ է շիրիմ առաքելոյն Անանիայի, որ և է իսկ մենաստան կրօնաւորաց, պատեալ շուրջանակի պարսպաւ ի նորին աշխատանաց վաստակոց: Յետ որոյ յաջորդեալ նստի ի տեղի նորա յաթոռ հայրապետական բորեփառ Տէրս մեր՝ զորմէ նախ բանիւ յիշատակեցաք սակաւուք և զգործոց նորա համառօտաբար անցաք, որեւ արդ՝ փայլի յեկեղեցի Աստուծոյ՝ իբրեւ ջահ անշիջանելի, հաստատեալ ի վէմն անդրդուելի և յեցեալ ի խարիսն անշարժ յուսոյն՝ պահպանեալ հայրական աջովն և զօրացեալ վերնական խնամօքն: Արդ՝ սպն սա՛ երջանկապատիւ և սրբազան Հայրապետս մեծաւ իմն պիտով և յաւէտ փափաքանօք ետ գրել զսուրբ տառս զայս լիապատում և ընծայեաց սուրբ ընդ բազում նուէրս ի պայծառութիւն իւր և ի զբօսանս մանկանց իւրոց, Բայց ի սկզբնառութեան գրոցս՝ պատահեցաւ բարեպաշտուհի և քրիստոսասէր կին ոմն, որոյ անուն ճանաչիւր Նարիսան, ի Տիգրանակերտ քաղաքէ, որ և եկեալ էր յերկրպագութիւն աստուածակոխ տեղւոյս, յօժարեալ ցանկացաւ և ծախիւք ստացաւ զսա յարգար վաստակոց իւրոց՝ առ ի յիշատակագրութիւն

յինքենէ ի սուրբ աթոռս գանձ անճողալելի. վասն որոյ և թախանձանօք պաղատիմ առ հոգեւոր հարսդ և եղբարօդ, որք զկնի մեր ժառանգէք զայս տառ, և ոյք վայելէք հոգեւորապէս՝ ընթերցմամբ կամ գաղափար առնելով և կամ իւրեք ինչ օգտու-
թեամբ, յիշեսլիք բարեպէս մտօք՝ սրբանուէր աղօթիւք առ Քրիստոս՝ յոյսն բնաւից՝ զերանելի հայրս մեր զտէր Փիլիպպոս շնորհազարդ դիտապետ, որ առիթ եղև բարեաց ըազմաց և սոյն այսր մատենի ստացող՝ հանդերձ իւրովք ամենայնիւք աշա-
կերտեալ մանկամբք և համօրէն հոգեանուէր՝ որդեկօք, եւ ըզ-
համեստաշուք և զերկիւղած կինն այն՝ Եարիխանն գոյիւք բո-
լորիւք կցորդող և զիւրային տոհմն ամենայն, զայրն իւր զՍա-
ֆարն և զԾնողն իւր՝ զՀապիպն և զԲէկուէն և զեղբայրն իւր
զմահտեսի Ֆռանկուլն և զքոյրն իւր Զենկի խանն և զզաւակն
իւր՝ զԱստուածատուրն և զՊահարն և զմերձաւոր արեանա-
ւուսն: Նա և զգծող սորա յոքնաշխատ ջանիւք և կարի զգու-
շաբար հոգացողութեամբ յանգ հանող զՍտեփաննոս քահա-
նայ: Եւ զարգարող զսա ոսկեղօծ երանգօք և պէս պէս որակօք
զՆահապետ դպիր. Տինա և զբոլոր զամենեսեան՝ որք հաղորդե-
ցան իրօք իրօք, զթուղթսն յարմարելով յընդունակութիւն ա-
րուեստականութեան և զսրբազրութեան կարողութիւնսն՝ առ
սա ցուցանելով. ևս և զյօժարամտութիւնս յոլովս երեւցու-
ցանելով մինչև ի տիրապէս կատարումն՝ աղաչեմ և աղերսեմ
յիշել ի խորոց սրտէ առ զթուլթիւն և յողորմութիւն Քրիստո-
սի Աստուծոյ մերոյ: Որպէս զի ի միասին բոլորապէս յիշողօք և
յիշեցելովք գտցուք թողութիւն մեղաց և ներումն յանցանաց,
փրկութիւն յաւիտենական, և հանգիստ՝ անանց կենաց, յա-
ռատ բարերար կամաց ստեղծողին և նորոգողին զմիզ՝ Հօր և
Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ՝ օրհնելոյն ի բնաւից գոյից և հանուրց
էից, անսահման բանիւ և անզրաւ պայմանաւ, անեղրական
խնդութեամբ և անզրաւ ցնծութեամբ, յարաձգական յաւի-
տենիւ, և անհուն քանակութեամբ. ամէն. եղիցի՛ եղիցի՛:

Ընդ որս և ինձ իսկ Մովսէսի բանասիրի. վերջակարգեալ խոռն
զրուցացս արարողի: Զիւ հատուցման ընդ հուսկ յետինսն շնոր-
հեսցի, որ մի ժամու յայգւոջ Տեառն առականի:

Եւ քանզի՛ ընդ յապաղմամբ անկեալ սոյն մատենն՝ առ ի բո-
լորապէս կատարումն իւր եղերել՝ փոխադրեալ լինի յաստեացս

երանելի հայրապետն Փիլիպպոս՝ գորմէ և համառօտիւ իսկ ճառեցաք: Ընդ որոյ յաջորդէ զաթոռ լուսաւորչին՝ բարեփառ և երջանիկ հայրապետն Յակովբոս, յամի հազարերորդի հարիւր երրորդի և չորրորդի թուականութեան հայկական սեռի: Գոլով հայրենեօք ի Զուղայոյ, որ է մերձ ի Նախջևան, իսկ նախնականօք ի Շիրակ գաւառէ, այլ ծննդեամբ և սննդեամբ ի Շօշ քաղաքէ Պարսից, ուր հայազունք յովովք գոն պանդխտեալք այժմ, Սա՛ այր ընտիր և առաքինի եղեալ, ողորմած և քաղցր առ ամենեւեան. վասն որոյ և արժանաւորի գերադրական աստիճանի և գլուխ կոչի հանուրց հայկական տոհմի, և նստի ի քրիստոսազարգ և ի մեծապայծառ աթոռ սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին, առ որով և սոյն չքնաղատեսակ և լիապատում տարեցուցակ գիրքս այս աւարտեցաւ՝ ոսկենկար երանգօք և պատշաճագոյն նիւթովք և ենթակայիւք պաճուճեալ յօրինեցաւ ըստ ամենայնի: Բայց գրեցաւ ձեռամբ Ստեփաննոս քահանայի, և ծաղկափթիթ տեսակօք զարդարեցաւ՝ Ալէքսիանոսիւ և Նահապետիւ արուեստաւորօք: Հոգացողութեամբ և սատարութեամբ Ստեփաննոսի վարդապետի: Եւ արդ՝ ընդ ժամանակս քաջ և բարի հովուապետին տեառն Յակովբայ՝ յորում և մատենա այս եզերումն ընկալաւ. կատարեցաւ մեծածախ շինուածովք և սխրատեսակ և ճոխադիտակ ձեռակերտս հնչարանաց (զանգակատուն) յարեալ ընդ մեծի կաթողիկէին և մօր Հայաստանեայց եկեղեցեաց, ուրանօր ձայնք բարձրագոնչ զանգակաց՝ առ տիւ և առ գիշեր ըստ ժամու ժամու հնչեն և գոչեցուցանեն, սովաւ և ի ձեռն սորին՝ յաւելան և սպասք յովովք և անօթք բազմաթիւք մեծի տաճարիս, ընդ որս և մատենից գումարութիւնք ի մի՝ ոչ սակաւք և նոցին հոգացողք և ի նոյնս պարապողք յոգնակաճառք. առ որով և շինուածոց ոմանց վայելչականաց հիմնարկութիւնք և այգեաց և բուրաստանաց յօրինուածք, և համանգամայն բոլորապէս և մասնաւորաբար արդեանց վիճակելոց սեպհականութիւնք գործեցան՝ որք և աթոռոյս մեծի՝ առ ի լրումն ճոխութեան օահմանեցան, ոմանք պիտոյք և այլք զարդք պատեհականք: Եւ արդ՝ ի սկզբբանց ի գրութեանց անսի՝ մինչև ցաւարտումն մատենիս՝ են ամբ հնգետասանք յորում լրապէս կատարեալ կնքեցաւ ի փառքս և ի գովութիւն գերսկզբնական պատճառին ամենայնի, և

ընդորից շարունակողին, և վախճանական և յաւիտենական էին: Եղիցի եղիցի:

№ 1291 ձեռագիրը մեկնութիւն է Մատթէոսի Ներսիսի Շը-
շորհալույ և Յովհաննու Մործորեցւոյ: Գրիչն է Յօհան երէց
Հիզանցի, 1633 թ. Գրիստոսի: Վերջում կայ մի յաւելուած
գրուած, որ վերաբերում է Սուլթան Մահմէտի պատերազմին
Լեհաց դէմ 1672 թուականին: Ինչպէս երևում է այս գրած է
Յակոբ Կաֆայեցին, Երուսաղէմի պատրիարք Մարտիրոս Ղրիմե-
ցու աշակերտն, որովհետեւ ձեռագիրը շատ նման է այն չորս
շարք նախընթաց ձեռագրին, որով Յակոբ Կաֆայեցին խնդրու-
մէ ընթերցողաց յիշել նրան իրանց աղօթքում:

Ահա այդ յաւելուած գրուածքը, որ հրատարակում ենք
իբրեւ պատմական նիւթ, թէև նա չէ վերաբերում Հայոց պատ-
մութեան. բայց վերաբերում է Լեհաստանի այն մասերին, ուր
այդ ժամանակները բաւական բազմաթիւ հայ գաղթականներ
կային, որոնք անշուշտ կրած կլինեն պատերազմի դառնութիւնն:

Ի թուականիս մերոյ հազար և հարիւր քսան և մի ամիս մեծ և յաղթող
կայսրն Յաճկաց Սուլթան Մահմէտ որդի Իպրահիմին ել բազում զօրօք ի
պտտերազմ ի վերայ Լեհաց աշխարհին, աւելի քան զհարիւր բիւր քա-
ջապէս պտտերազմողօք. իսկ սնապարծ և գոռոզաբան թագաւորն Լեհու ոչ
կարաց զգէմ ունել, այլ ետ խոյս և թաքեալ յանկեան ուրեք թողլով
զբուն աշխարհն իւր թշնամեացն ապաստան, որք սուր ի վերայ եգեալ զո-
մանս կոտորեցին և զոմանս գերեցին զարս և զկանայս և զմանկունս մա-
տաղս և զթիւ գերելոցն ճիւղ. աօացին չոյստենն: Առին և զամրոց նորին,
որ կոչի Կամէնից և զայլս բազումս քաղաքք և ամրոցք, բայց կայսրն ոչ
հաճեալ զայլսն, միայն զԿամէնիցն առեալ և զայլսն առեալ յաղագս Հար-
կին, որ հնազանդեցան Լեհցիք տալ խնդիր ամ յամէ թագաւորին, այլ
և խնդիր ոչխար և այսքան հանապազորդ հարկիւ հարկեալ զնոսա. ապա ցա-
ծեալ ի բարկութեանց իւրոց կայսրն դարձաւ ի տեղի իւր: Բայց պատճառ
սրտմտութեան կայսրն նոյն ինքն թագաւորն Լեհաց եղև, որ իբրու ընդ-
միջոց ուրուք սկսաւ գլուխ ամբառնալ և գետպանս յղել զայրացուցիչ հրո-
մարտեցօք բաղմօք. վասն որոյ այդքան ոճիրք գործեցան և բազում եկե-
ղեցիք մեծամեծք, որք ի Կամէնից էին, գերեալ ի բրիտանէից մղկիթք այ-
լադաւանք եղին, փառք ներողութեան քո Տէր. այս ամենայն եկն ի վե-
րայ սեր վասն մեղաց մերոց: Եւ առումն քաղաքին Կամենեցու յՕգոստոսի
ամսոյն եղև ի ռձԻԱ թուականին մերոյ:

Եւ ի միւսումն ամի ընդվզեալ Լեհցիք ոչ հնաղանդեցան տալ հարկս Օսմանցոց, վասն որոյ սրտմտեալ կայսրն առաքէ զօրս բազումն ի վերայ աշխարհին Լեհաց միանգամ երկիցս եւ երիցս մինչեւ կարի նուազել եւ տկարանալ Լեհցոց, զի ոչ մնաց տեղի անկոխ, ուր ոչ եհաս ոտք Օսմանցոց եւ մարդակեր ազգին թաթարաց եւ ապա պոնուհետեւ ակամայ ետուն Լեհցիք զկէս իւրեանց աշխարհին ի ձեռս Օսմանցոց, զբերդս մանունս բազում եւ քաղաքք պարսպաւորք՝ Պատ, Ուման, ի ժիպոժ եւ զպարաշ անուն եւ զայլս ոմանս, Եւ եդին սահման ի մէջ երկոցունց զի մի մեղիցեն միւսանգամ առ իրեարս, Իսկ Յաճիկք յորոց եւ տիրեցին գաւառաց յայնմ աշխարհի եդին վերակացուս եւ պահպանս բերդից եւ ծառայս թագաւորական, որ ասեն ենկիչերի եւ աղայ եւ փաշայ, բայց յաղագս կեղծաւորութեան թեթեւացունց զհարկս ռամկաց հարկատուաց, զի այնք որք ի ձեռս Լեհացոց բռնաւորաց նեղին գայցեն ի սոցա կողմն եւ այնու սակաւ սակաւ որսայցեն զժողովուրդ աշխարհին Լեհաց եւ հարստացոյսցեն զբաժին մասին իւրեանց, Յետ այսորիկ այլ իմն գործ հնարեցան Օսմանցիք, քանզի տեսին թէ ոչ բարւոք նուաճեն Ռուսք ընդ ձեռամբ Թուրք բռնաւորաց եւ խորշին ի նոցանէ յաղագս այլադաւան գոլոյն նոցա ի քրիստոնէական կրօնից եւ հաւատոց, բերեալ զՊուլտանայ պարոնն սահմանեցին լինել նոցա հաթման (ատաման) եւ զամենայն հասս եւ զիրաւունս նոցա նորին ձեռամբ հաւաքեսցեն եւ էր անուն պարոնին Յուգա:

ԱԿՆԱՐԿ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ:

Ա.

Քրիստոնէութեան Էրդ դարում պատմական առկարիզի վրայ երեւում է մի նոր ազգ միանգամայն եւ մի նոր կրօն, որոնք միմեանց վրայ յենուելով՝ անասելի արագութեամբ տարածուեցան Ասիայում, Աֆրիկայում եւ մինչեւ իսկ Եւրոպայում. այդ ազգը Արաբացիքն են, կրօնը՝ մահմէտականութիւնը: Արաբիայի անապատներից դուրս գալով, Մահմէտի երեք անմիջական յաջորդները, Աբու - բէքը, Օմար եւ Օթման, իրանց հրոսակներով ողողեցին Պաղեստինը, Ասորիքը, Պարսկաստանը, Եգիպտոսը, եւ այն ժողովուրդը որ դարերով իւր երկրում փախկուած՝ համարեա անծանօթ էր մնացել աշխարհին, հարիւր տարուան ընթացքում աւելի զարմանալի աշխարհակալութիւններ արաւ քան նոյն իսկ Հռոմայեցիք:

Պարսկաստանը առաջին երկրներից մէկն էր, որ Արաբացիք նուաճեցին եւ իրանց կրօնին դարձրին: Այս ընդարձակ թագա-